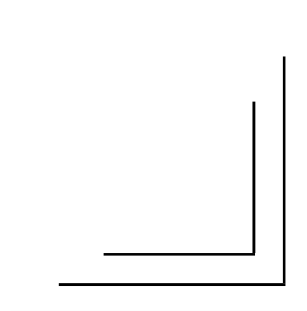

**Історіографічні
та
джерелознавчі
дослідження**

Людмила Бабенко

**Документи органів державної безпеки
УСРР–УРСР про діяльність
релігійних конфесій у 1920–1950-х рр.**

Зростання інтересу сучасних дослідників до проблеми стосунків радянської держави і церковних інституцій поліконфесійного простору в ХХ столітті знайшла відображення у численних публікаціях. Почалося активне розширення джерельної бази досліджень.

Публікація документів, безперечно, створила умови для аргументованого аналізу процесів і подій, демократизувала доступ до їх змісту та можливості наукової інтерпретації. І все ж, виявлення оригінальних документів продовжувало відігравати головну роль у реконструкції державно-церковних відносин радянської доби.

Мова йде, насамперед, про архівні документи радянських спецслужб — ВНК (ВУНК)–ДПУ–НКВС–КДБ. Їх залучення до наукового обігу ліквідувало чимало «білих плям» новітньої історії України, зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії. У галузі вивчення політики державного атеїзму більшовиків документи спецслужб дозволили з'ясувати механізм її реалізації, виявити, у який спосіб здійснювався тотальний контроль над внутрішніми процесами у релігійному середовищі та управління ними.

Ця група джерел мала свою специфіку. Вони належать до компетенції правоохоронних органів спеціального призначення з надзвичайними повноваженнями, котрими їх наділяла правляча комуністична партія, одночасно консолідованих у систему державного управління. Органи державної безпеки поєднували інформаційно-аналітичне обслуговування партійного керівництва країни з виконанням каральних функцій. При цьому за всі роки радянської влади не було прийнято жодного закону, який би регламентував їх діяльність. Поняття «безпека держави» ототожнювалося з безпекою режиму правлячої партії. Тому головні зусилля органів державної безпеки спрямовувалися проти політичних противників, у тому числі й духовенства різних конфесій.

Використання архівних документів спецслужб як джерела наукових досліджень супроводжується низкою правових та відомчих нормативних застережень. Зокрема, існують обмеження щодо використання документів чи їх фрагментів, котрі не втратили оперативної цінності, становлять державну таємницю або конфіденційну інформацію стосовно окремих осіб тощо. Встановлені й терміни інформаційної консервації окремих груп документів — від 75 до 35 років. У ряді випадків при оприлюдненні фактів, пов'язаних з долями конкретних осіб, що проходять як фігуранти кримінально-слідчих справ, дослідник зобов'язаний враховувати думку членів їх родин.

Джерельна вартість документів спецслужб при вивченні історії державно-церковних взаємин обумовлена багатьма факторами. По-перше, ще на зорі створення ВНК її керівник Ф. Дзержинський визначив стратегію участі свого відомства у боротьбі з церквою. Його записку М. Лацису з приводу листа А. Луначарського, адресованого В. Леніну, про можливе використання лояльного до радянської влади духовенства в антирелігійних заходах, що стала майже хрестоматійною, наводимо мовою оригіналу: «Мое мнение — церковь разваливается, этому нам надо помочь, но никоим образом не возрождать ее в обновленной форме. Поэтому церковную политику развала должна вести ВЧК, а не кто-либо другой. Официальные или полуофициальные отношения партии с попами недопустимы. Наша ставка на коммунизм, а не на религию. Лавировать может только ВЧК для единственной цели — разложения попов. Связь, какая бы то ни было, с попами других органов бросит на партию тень — это опаснейшая вещь»¹. Таким чином, на весь період радянської історії було визначено головного виконавця антирелігійної стратегії.

По-друге, оперативно-службова діяльність органів, спрямована проти різних релігійних течій, концентрувалася у спеціально створених підрозділах. Вони спеціалізувалися на виробленні тактичного інструментарію і напрямів розкладання релігійних організацій. Наприклад, у міжвоєнний період у структурі секретно-політичного відділу ДПУ цією ділянкою роботи

¹ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 76, оп. 3, спр. 196, арк. 3.

займалося 6-те відділення, в реорганізованих органах КДБ — 5-й відділ 5-го управління. Їх діяльність супроводжувалася комплексом нормативної, оперативної, звітної документації, яка безпосередньо розкривала ініціаторів та виконавців антирелігійних заходів, «режисуру» численних процесів і справ.

По-третє, держава всіляко маскувала курс на знищення релігії. Її декларації здебільшого мали толерантний характер і базувалися на певних законодавчих засадах. Водночас партія зобов'язувала спецслужби здійснювати руйнування релігійних організацій негласними методами, відшукувати або провокувати їх «контрреволюційність», внаслідок чого заборони, арешти, розправи виглядали цілком логічно. В оперативній роботі чекісти спиралися на розгалужену агентурну мережу з числа «ворожого табору».

Поінформованість давала можливість маніпулювати людьми у визначених цілях, досягати бажаних поступок і компромісів з боку церковної ієрархії тощо. При цьому, вони керувалися рішеннями і вказівками політбюро і ЦК більшовицької партії, які ніколи не публікувалися і зберігалися у так званій «особливій теці».

По-четверте, документи вказували на участь органів державної безпеки у цілеспрямованій дискредитації церкви і духовенства різних конфесій серед громадськості, створені паралельних структур, провокації розколів і конфліктів. Це дало підстави аналізувати причини останніх не лише в площині канонічних незгод, переглядати усталені точки зору та оцінки.

По-п'яте, залишається актуальною проблема достовірності службової документації спецслужб, особливо слідчих справ та інформаційних довідок і зведень з місць. Московський історик М. Покровський вважає останні надзвичайно тенденційним джерелом. Такого роду інформація, на його думку, відображає класову стратегію більшовиків, заданість партійних директив центру, оцінка подій підлаштовувалася під них, тому керівники країни отримували псевдореальну картину. «...Це є характерною особливістю всіх авторитарних режимів», — зазначає він².

² Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – М.; Новосибирск, 1997. – С. 61.

Більшість сучасних дослідників, зокрема С. Кульчицький, при визначенні вірогідності архівно-слідчих справ беруть до уваги «превентивний» характер репресій, спрямований на політично неблагонадійних громадян, що становили загрозу режиму³. Доведеність фабрикації переважної більшості з них вимагає від дослідника ретельної фільтрації матеріалів та застосування до них сучасних методів джерелознавчої критики.

Весь комплекс доступних архівних документів органів держбезпеки, які висвітлюють релігійне життя в Україні, можна поділити на кілька категорій:

- архівно-слідчі справи репресованих представників церковної ієрархії, рядового духовенства та релігійного активу;
- директивно-розпорядчі документи керівництва ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, які безпосередньо визначали об'єкти, завдання і методи боротьби;
- інформаційно-аналітичні довідки, зведення, спеціальні донесення, звіти губернських, окружних відділів ВУНК–ДПУ або їх уповноважених, котрі направлялися місцевим партійно-радянським органам влади та центральному керівництву спецслужб;
- щотижневі інформаційні зведення секретного відділу ДПУ УСРР для керівництва ОДПУ в Москві, політбюро і ЦК КП(б)У;
- справи-формуляри, які заводилися на конкретну людину — потенційного «ворога народу», що перебував на оперативному обліку чекістів, і накопичували компрометуючий матеріал. Причому, іноді вони за об'ємом значно перевищували слідчі справи. Наприклад, на момент третього арешту в 1930 році чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) справа-формуляр становила 2 томи, тоді як сама кримінальна справа 21 аркуш⁴;

³ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.

⁴ Державний архів Чернігівської області (*далі* – ДАЧО), ф. 8840, оп. 3, спр. 6832.

-
- оперативно-агентурні розробки, за матеріалами яких готувалася доказова база для наступних арештів, слідчих дій та судових процесів. Побутуюча у чекістській професійній лексичній фразі «передати в розробку» означала початок підготовки до репресій проти конкретної особи чи групи громадян. У службових документах кожній розробці присвоювалася назва, котра, на думку чекістів, метафорично відбивала їх «злочинну» суть, наприклад, «Чорне гніздо» стосовно Ладинського жіночого монастиря на Чернігівщині, «Чорні павуки» — ченців Києво-Печерської лаври, «Дачники» — баптистів Харкова, які таємно збиралися на заміській дачі керівника громади тощо. Матеріали розробок складалися насамперед із агентурних донесень освідомлювачів, інформаторів, спеціальних агентів, впроваджених з певною метою. Вони завжди виступали під агентурними псевдонімами: «Святоша», «Студент», «Правдивий», «Фенікс» та ін. Оперативні співробітники ретельно стежили за дотриманням конспіративних правил, розсекречення цінних освідомлювачів вважалося серйозним провалом в оперативній роботі. За аналізом донесень чекісти складали «меморандуми» для керівництва, примірник яких залишався і в розробці. До неї також долучалися й інші компрометуючі матеріали: характеристики на особу з сільради, місця роботи, критичні статті в пресі, протоколи різноманітних зборів, заяви громадян, матеріали стеження тощо. Після доведення справи до суду чи винесення позасудового рішення матеріали оперативних розробок підлягали знищенню;
 - цікаву категорію документів становлять узагальнюючі огляди по завершенні гучних реалізованих справ, які готував центральний апарат ОДПУ для ознайомлення на місцях і, як видно з характеру документів, практичного використання досвіду їх «викриття». Наприклад, «Огляд по ліквідованій у Чорноморському, Армавірському і Майкопському округах нелегальної церковно-монархічної організації, очолюваної єпископом Варлаамом (Лазаренком)» у 1929 р., за якою заарештовано 119 осіб, надрукований всього в 45 примірниках. Він складається з 11-ти розділів, зміст яких є спробою

системного обґрунтування наявності в СРСР розгалуженого, ретельно організованого антирадянського фронту, до якого належать церковники. Акцент робився на тому, що це була, на відміну від ліквідованої раніше організації «Ім'яславців», «широка, масова політична організація», у якій провідна роль належала «контрреволюційному монархічному крилу духовенства і чернецтва ІПЦ». Чекісти роз'яснювали, в чому полягає небезпека для режиму ідеологічно-богословської концепції Істинно-православної церкви — вона відкрито засуджувала компроміс митрополита Сергія з державою, чим той «завершив союз антихриста з церквою лукавою». Вказівка на те, що заарештовані активісти мали зв'язки з благочинним Василем Подгорним і його послідовниками у місті Суми означала для українських чекістів сигнал до негайного пошуку приводу для «викриття» нової організації «контрреволюційного духовенства». На цьому наголошувалося і у висновках огляду. Зазначалося, що з ліквідацією даного угруповання не зникли інші «церковно-монархічні центри типу червонодраконівських сект», які створюють «постійну небезпеку їх об'єднання у могутню антирадянську організацію з повстанськими тенденціями на базі загострення класової боротьби». Зі свого боку органи ОДПУ мали намір «продовжувати наносити рішучий удар» по реакціонерах⁵.

В липні 1931 р. ОДПУ закінчило слідство по справі «Політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної організації церковників «Істинно-православна церква». Звинувачувальний висновок на 92-х сторінках машинопису за підписом заступника голови ОДПУ Г. Ягоди вражає кількістю фігурантів — всього притягнуто до кримінальної відповідальності 3 тисячі осіб, при ліквідації так званих філій — 1606, серед них 358 ченців, 243 священники, 11 єпископів, 1 митрополит⁶. Привертає увагу суголосність масштабності розгорнутих репресій проти духовенства з ескалацією сталін-

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 382, арк. 1, 3, 4, 13, 20.

⁶ Там само, ф. 13, спр. 1037, арк. 84.

ської тези про загострення класової боротьби. Такого роду документи містять цінні статистичні дані, персоніфікують соціальні групи, які перебували в епіцентрі репресій, вказують прямо або опосередковано на існування в суспільстві критичної оцінки антирелігійної політики держави та окремі прояви опору останній.

Найбільш широке використання у процесі наукових досліджень знайшли архівно — слідчі справи репресованих. Незважаючи на їх специфіку як складової частини кримінально-процесуального діловодства, слід зауважити, що, крім офіційних матеріалів, вони містять і особисті документи звинувачених — паспорти, посвідчення, довідки, фотографії, листування, щоденники, зошити з текстами молитов і релігійних пісень, друкованих матеріалів, газетних статей антирелігійного змісту тощо, які можуть зацікавити дослідника. Значна частина таких документів долучалися до справи як докази провини. Наприклад, при обшуку в помешканні митрополита УГКЦ Й. Сліпого 11 квітня 1945 р. було вилучено 24 ящики з церковними документами, частину яких знищили, а іншу направили у відділ «А» НКДБ УРСР для використання у ході слідства⁷.

У повоєнний період в практику органів НКДБ–МДБ–КДБ входить залучення науковців для проведення наукової експертизи релігійної періодики та літератури, особливо протестантської. Висновки експертів, котрі беззастережно базувалися на марксистсько-ленінській методології, використовувалися слідчими при складанні звинувачувального висновку та як докази у судовому засіданні. Так, науковці Чернівецького університету, аналізуючи вилучені під час арешту в 1957 р. у Софії Белей друковані матеріали єговістів, дійшли висновку, що вони «войовниче» спрямовані проти «матеріалістичного розуміння дійсності»; за їх містичною оболонкою приховується антирадянська спрямованість; заходи радянської влади трактуються як «диявольське заманювання в тенета»⁸.

Таким чином, окрім фабули справи, яка вказувала на політичні пріоритети репресивного терору того чи іншого періоду

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68069, т. 1, арк. 91, 93.

⁸ Архів Управління Служби безпеки України в Чернівецькій області, спр. П-5237, арк. 159–162.

радянської історії, дослідник отримував можливість з'ясувати головні тенденції в боротьбі з релігією, її методи і засоби, простежити інтенсивність репресій у конкретні періоди, через долі людей з'ясувати соціальну атмосферу та настрої у суспільстві.

Слід враховувати й особливості відображення релігійних процесів у архівно-слідчих справах. Вони подавалися не як природні прояви світоглядних переконань духовенства і віруючих, а як цілеспрямована антирадянська, контрреволюційна діяльність, що вимагала викриття і покарання згідно з радянським законодавством. Релігія зображувалася як засіб контрреволюційної діяльності й інтерпретувалася з класових позицій.

Аналіз директивно-розпорядчої документації призвів до наступних висновків. Директиви, циркулярні листи, орієнтовки керівних органів спецслужб виходили під грифом «цілком таємно», кількість примірників суворо відповідала кількості адресатів і призначалися тільки для службового користування. Отже, вони були гранично відверті і розкривали потаємні плани, завдання і механізми боротьби з релігією.

Зокрема, циркулярний лист № 37 «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ» від 22 березня 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління ОДПУ Євдокимова, його помічника Тучкова та начальника 6-го (антирелігійного) відділення СОУ ОДПУ Полянського орієнтував чекістів на знешкодження «реакційного духовенства», яке було суттєвою перешкодою в процесі здійснення суцільної колективізації.

Щоб розвіяти можливі сумніви, у вступній частині документу йшлося про безперервні відкриті та латентні прояви антирадянської боротьби духовенства. Однак, у період непу, констатувало керівництво СОУ ОДПУ, останнє обрало тактику пристосування до радянських умов життя. Чекісти визнавали, що при визначенні ставлення до цієї нової тактики вони змушені були рахуватися з релігійністю селянства, рівень якої робив неможливою ліквідацію церкви адміністративним шляхом: «Тому перед нашими органами постало завдання використати пристосуванські устремління церковників з метою внесення розколу в церкву, щоб тим самим ослабити її, підкорити нашо-

му впливу, зменшити її міць, підірвати авторитет і значення для віруючої маси». У період утворення нових церковних течій, зазначалося далі, «...наші органи добивалися такого становища, щоб жоден захід церковників, який має скільки-небудь принципове політичне значення, не проходив без нашого негласного керівництва...В кінцевому рахунку, ми виявилися господарями становища в церкві настільки, що змусили церковників провести ряд заходів, завідомо їм не вигідних». Далі викладається конкретна програма оперативно-агентурних дій, що мала активізувати «добровільне» виселення священиків з районів суцільної колективізації, «добровільне» зняття духовного сану, збереження «цінних освідомлювачів» з числа духовенства тощо⁹.

Динаміки релігійних процесів та поява нових тенденцій і явищ викликали, як правило, швидке реагування чекістських органів у вигляді нових директив. Причому, на наш погляд, характер і масштаби контрреволюційної загрози суттєво перебільшувалися. Так, циркулярний лист секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР від 10 січня 1936 р. «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції» відзначає активну інтеграцію в релігійні процеси «церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання», «спроби релігійників різних течій блокуватися між собою для боротьби з радянською владою», зусилля зарубіжних баптистських центрів по ідеологічній обробці населення, котре проживає вздовж кордонів СРСР та ін. Пропонувалося «перепроверити і виключити з мережі всіх агентів, які розклалися, розшифрувалися і втратили контакти з ворогом», обновили агентурну мережу шляхом вербування «свіжої агентури», викривати керівні центри, можливі зв'язки з зарубіжжям, не залишаючи «нерепресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля»¹⁰.

З приєднанням західноукраїнських земель виникла проблема конфронтації на релігійному ґрунті між радянською адміністрацією та місцевим населенням. Це обумовило появу ди-

⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1021, арк. 1–9.

¹⁰ Там само, спр. 1039, арк. 1–4.

рективи «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках у Західній Україні». Вона віддзеркалювала підступність і тактику подвійних стандартів влади, ситуативне загравання з місцевим населенням та релігійним активом. Однак, у кінцевому результаті документ прямо вказує на приреченість свободи совісті і неминучість репресій у регіоні¹¹.

Важливим історичним джерелом стали інформаційно-аналітичні документи спецслужб (інформаційні зведення, довідки, аналітичні звіти і доповідні записки з місць). Вони адресувалися керівництву ДПУ УСРР, ОДПУ СРСР (інформація в Москву готувалася в центральному апараті ДПУ), головам губвиконкомів, секретарям територіальних партійних комітетів, відділам ДПУ сусідніх губерній, повітів, округів. Інформзведення (щоденні, тижневі, двотижневі, місячні) фіксували факти, події, тенденції та нові явища політичного, соціально-економічного становища адміністративної одиниці, політичні настрої різних суспільних груп, серед яких в окремий розділ виділялося духовенство. Чекісти не обходили увагою жодну найдрібнішу деталь у настроях і поведінці духовних осіб, релігійного активу та віруючих — висловлювання, чутки, реагування на громадсько-політичні події і заходи радянської влади, підозрілі знайомства і зустрічі тощо. Наприклад, повідомлення подільських чекістів на початку 1920-х рр. рясніють фактами «епідемії релігійних чудес»; катеринославські чекісти зафіксували велику кількість чуток, які не додавали популярності більшовикам, пов'язаних з вилученням церковних цінностей та наступним їх вивезенням за кордон; київські і чернігівські — були стурбовані наявністю великої кількості «бродячих ченців, які пророкують близький кінець світу», сіють апокаліптичну смуту.

Певна частина таких інформзведень збереглася у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань у місті Києві та обласних державних архівах. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ для політичного керівництва країни та ОДПУ СРСР узагальнювали і систематизували інформацію з місць, виокремлювали найбільш резонансні події релігійного життя та звітували про вжиті заходи. Велася й статистика

¹¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 26, арк. 208–215.

останніх, яка відображала кількість заарештованих, висланих, ув'язнених, завербованих «політичних злочинців».

З жалем констатуємо, що духовенство тримало сумну пальму першості серед інших соціальних груп щодо кількості заарештованих та завербованих до співробітництва з органами ДПУ — тільки за 2-й квартал 1929 р. ця цифра становила відповідно 294 і 49 осіб, за перше півріччя цього ж року — 374 і 88, а також сектантів за цей же період — 389 і 71.

Звіти і доповіді ДПУ УСРР, територіальних відділів ДПУ не обмежувалися механічною фіксацією поточних подій, а аналізували результати діяльності оперативних підрозділів упродовж тривалого періоду, визначали характер і причини проявів антирадянських настроїв, давали їх оцінку, робили узагальнення і статистичні підрахунки показників своєї діяльності, висловлювали пропозиції та рекомендації органам влади. Останнє переконує в тому, що роль спецслужб не була зведена до звичайного виконання репресивних функцій. Так, звіт Чернігівського губвідділу ДПУ за квітень і травень 1922 р. вказував на пріоритетну лінію поточного моменту — вилучення церковних цінностей: «Робота по духовенству виявилася в ліквідації 4-х справ з 6-ма заарештованими. Характер звинувачення — приховування цінностей. На травень маємо 2 слідчі справи з одним заарештованим (розпуста під прикриттям духовного звання і приховування грошей у церкві з метою наживи). За квітень завершено 5 агентурних справ, на травень маємо 4 справи загальногубернського значення»¹². Чернігівські чекісти, здійснивши облік священнослужителів губернії, виявили тенденцію до їх кількісного зростання. Так, якщо в 1917 р. на Чернігівщині налічувалося всього 1865 священиків, то вже у березні 1922 р. на 700 парафій було 5 єпископів і 3800 священиків. Причинами такого вкрай небажаного стану чекісти вважали утворення нових течій у лоні православної церкви внаслідок розколів, перехід на церковну службу ченців ліквідованих монастирів, а також «прилаштування осіб, які шукають легкої праці, і пройшли 6-місячні пастирські курси. Зареєстровано

¹² ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 127, арк. 6–6 зв.

кілька випадків рукопокладення колишніх офіцерів, Вчителі, погано забезпечені матеріально, теж ідуть у священники»¹³.

Звіт про діяльність ДПУ УСРР за перше півріччя 1922 р. відображав нові завдання і методи роботи через реорганізацію ВУНК в ДПУ. Оцінка ситуації в духовній сфері мала суперечливий характер. На думку чекістів, за «3,5 роки революції» жодні перетворення не торкнулися «древньої цитаделі реакції — церкви і непримиренного ворога радвлади, оплоту контрреволюції — духовенства. Це контрреволюційне болото весь час продовжувало жити у Радянській країні своїм ізольованим життям, зберігши непорушним весь свій внутрішній устрій і порядок».

Однак, важко погодитися з цим висновком, простежуючи динаміку реалізації декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, та радикальний характер воєнно-комуністичних методів антирелігійної політики. Та й самі автори звіту далі визнають, що «дух революції не обминув цієї тихої обителі». Чекісти вміло скористалися «першими ознаками грядущого розкладу церкви», зокрема, невдоволенням нижчого духовенства політикою «князів церкви» і відверто висловили свою стратегічну лінію: «Цей момент в житті церкви вимагав виключної уваги і органи ДПУ тактовно і обережно повели роботу по подальшому розкладу рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло і одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним»¹⁴.

Особливістю такого роду документів став системний виклад матеріалів, які включають характеристику та оцінку всіх релігійних конфесій, течій, протестантських громад різних напрямів, як традиційних, так і новоутворених, що існували в республіці. Виділялася й регіональна специфіка, якщо вона мала місце.

Характеризуючи діячів церкви з класових позицій і не шкодуючи чорної фарби для прихильників патріарха Тихона, чекісти змушені були давати об'єктивну оцінку і своїм так званим «союзникам»: «...останнім часом темпи обновленського

¹³ ДАЧО, ф. 15, оп. 4, спр. 13, арк. 6 зв.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 3, спр. 254, арк. 60–61.

руху дещо загальмувалися. Пояснюється це тим, що контингент живої церкви в переважній більшості своїй складається з кар'єристів і п'яниць, ображених і невдоволених своїми князями, що підриває авторитет групи в очах мирян і сприяє розвитку антагонізму і міжусобиці. Притік попів до обновленців припиняється. Врівноважені істинні ревнителі православ'я відмежовуються від реформаторів. Назріває новий розкол»¹⁵.

Постійні «сварки через дрібниці між живістами» і «неприйняття всерйоз ідеї обновленства населенням» відзначав і Київський губвідділ ДПУ у звіті за 1923 р. Як правило, констатація невдалих результатів діяльності прорадянських релігійних угруповань тягнули за собою пошук найбільш ефективних способів нейтралізації альтернативного табору. Київські чекісти у розділі «Висновки і перспективи» щодо духовенства і сект бачили їх такими: «Робота ДПУ по відношенню до них буде заключатися у розкладі і організації його зсередини з одного боку, і ретельному контролі всіма доступними нам методами їх діяльності через засоби обхідного характеру, а при неможливості — застосування їх у відкритих репресіях у вигляді адміністративних і судових заслань, арештів і т.п.»¹⁶.

Отже, проаналізувавши окремі категорії документів спецслужб як історичного джерела вивчення релігійного життя в умовах радянської влади, слід враховувати їх значною мірою суб'єктивний, ідеологічний характер трактування подій, яскраво виражену соціальну спрямованість, які впливали із загального контексту суспільно-політичної ситуації в країні. Але суб'єктивність авторів службово-оперативної документації ДПУ у сприйнятті дійсності не означає неадекватного її відображення. Використання цієї специфічної групи джерел дає можливість більш повно і об'єктивно висвітлювати актуальні проблеми вітчизняної історії.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 3, спр. 254, арк. 62.

¹⁶ Там само, спр. 193, арк. 69, 75–76.